

TARIK CYRIL AMAR

Szovjetizáció – hódítás és találkozás

Tanulmányomban Közép-Európa 1939 utáni szovjetizációjával foglalkozom egy akkor szovjet megszállás alá került fontos nyugat-ukrajnai város, Lvov (Lviv, Lwów) sorsának bemutatásán keresztül. Ez a történet jól mutatja, hogyan zajlott a hódítás és két kultúra találkozása a szocialista imperIALIZMUS alatt. A kortársak és a kései szemlélők viszonylag könnyen felfedezték a szovjetizáció fő jeleit. Ezek közé tartozott a szovjet vezetés létrehozása, a területi felosztás, a magántulajdon és a piac eltörlése, az ipar és a kereskedelem „államosítása”, valamint a mezőgazdaság „kollektivizálása”, a társadalmi szerkezet önálló részeinek elnyomása, helyettük központilag és általában rosszul, embertelenül irányított szervezetek megalakítása, az útlevelkényszer bevezetése. Mindemellett – és hogy mindezt érvényre juttassák és lehetővé tegyék – meghonosították az állami erőszak és terror betegesen túlzó szovjet rendszerét, ideértve a tömeges letartóztatásokat, deportálásokat és gyilkosságokat.

A szovjetizáció kulturális vonatkozásait a történészek még nem elemezték elég mélyen. Ezen a ponton először arra kell utalni, hogy a kultúra területének körülhatárolása során – elméletileg – több megközelítés is alkalmazható. Ezt az írást a kultúra és a politika/kormányzat/gazdaság határozott elkülönítése jellemzi. Ez egyrészt a szovjet pártállam, valamint alárendeltjei által alkalmazott kategóriákat tükrözi, másrészt pusztán egy, a lehetséges hagyományokat követő kutatás és értelmezés pragmatikus körülhatárolása. Ugyanakkor szólnak érvek amellet is, hogy a szovjetizáció tárgyalása során e kategorikus felosztást ne alkalmazzuk. Megemlítem itt Esther Kingston-Mannt, aki kifejtette: „Az európai hódító háborúk történetében a magántulajdonjogok helyzetét számos módon arra használták, hogy megkülönböztessék a »kulturált« és a »kulturálatlan« népeket, akiket meg kellett védeni – és akik ezt meg is érdemelték.” Noha a szovjet hódításokat eme alapelv megfordítása követte, elmaradt ennek a ténynek a szisztematikus kutatása. Pedig ekkor a magántulajdonhoz való jog eltörlése vált a kritériummá, amely megkülönböztette a történelem elmaradott „burzsoá” szintjét az azt követő, haladó szocializmustól. Ez pedig egy olyan, felfedezésre váró szempont,

amely valószínűleg meghaladja a kultúra–politika/kormányzat/gazdaság dichotómiáját.¹

A szovjetizáció kulturális vonatkozásain belül különösképp kevés figyelem jutott annak a ténynek, hogy Közép-Európa 1939-et követő szovjetizációja egyszerre volt birodalmi és imperialista terv. E kérdés mellőzése kétségkívül hiányt hagyott a kutatás, illetve a fogalomalkotás terén. A történészek kevésbé foglalkoztak azzal, hogy a kulturális találkozás miképpen hatott a szovjet félre, miközben a birodalom nőtt, és a jövőbeli szocialista társadalom terjeszkedni igyekezett.²

A szovjetizáció általános szovjet körülményei

A szovjetizáció hatásáról született szakirodalmat két nagy csoportra oszthatjuk. Az elsőbe olyan művek tartoznak, amelyek szerzői – mint például az utóbbi időszakból Jörg Baberowski, Francine Hirsch, Jurij Szlekin és Terry Martin – a „civilizáló küldetés” szovjet változatára koncentráltak. Feltárták ennek hatásait a keleti, ázsiai, mozlím társadalmakra, és/vagy a Szovjetunió területén élő kisebb törzsekre a polgárháború után, vagyis a korábbi cári birodalom fennmaradó területén. Egyelőre azonban nem folyik olyan történeti kutatás, amely azzal a kérdéskörrel foglalkozna, hogy mi történt ezzel az imperialista elképzeléssel, amikor a szovjet hódítás egy másik civilizációs küldetést is felváltott, immár a Nyugaton. Érdemes itt kitérni a „szovjetizáció” fogalma használatának történetére. E szónak már a megjelenése is jelzi, hogy a szovjetizáció két iránya (keleti/ázsiai/mozlím, valamint nyugati/európai/keresztény és zsidó) valójában egyazon terv két szempont-

¹ Esther KINGSTON-MANN: *In Search of the True West. Culture, Economics, and Problems of Russian Development*. Princeton, 1999. 10.

² Alexander Motyl jogosan bizonygatja, hogy a birodalom és az imperializmus két külön jelenség, és nem feltétlenül fordulnak elő egyidejűleg; az imperialista *politika* elvezethet egy birodalmi típusú *államigazgatáshoz és politikához* (ez szerkezeti kérdés), vagy egy nem birodalmi hagyományú, a meghódító államba történő „integrációhoz” – amely esetben még inkább a homogenizáció lesz a jellemző az elitek, az intézmények és a törvények szempontjából. A homogenizáció akár olyan mértékű is lehet, hogy nem egy birodalom, hanem egy modern nemzetállam alapjait hozza létre. (Alexander MOTYL: *Revolutions, Nations, Empires. Conceptual limits and theoretical possibilities*. New York, 1999. 138.)

Nyugat-Ukrajna szovjet meghódítása jó példája egy sajátos imperializmusnak, a két lehetséges következmény – a birodalom, valamint az „integráció” – egyidejű megjelenésének. Nyugat-Ukrajnát „integrálták” a Szovjetunióba; ezen integráción keresztül – amelyet „egyesítésnek” neveztek – a birodalmi szerkezet részévé vált, amely összekapcsolta Szovjet-Ukrajnát és a Szovjetuniót. Az integráció, vagyis a nemzetállam-építést túlélte a birodalmat, de nagy valószínűség szerint nem alakult volna ki nélküle. Ugyanez a helyzet az integráció tartós stabilitásával kapcsolatban: ezt veszélyeztethette volna, ha a birodalom nem alkalmazza etnikai tisztogató politikáját a jelentős lengyel kisebbséggel szemben, hogy ezáltal megerősítse az imperialista határvidéket, amely egyben a nemzeti határvidéket is jelentette. A helyzet végső iróniája abban rejlik, hogy a birodalom embertelen, „etnikailag nem kevert” népességpolitikája eltávolította a lehető legjelentősebb lehetséges akadályt a birodalom utáni ukrán nemzetállam gazdasági átalakítása elől, így az alkalmazkodni tudott Lengyelországhoz, majd ennél fogva az Európai Unióhoz is.

jává vált. Ennek következtében az Usakov szerkesztette általános orosz értelmező szótár 1940-es negyedik kiadása rövid bejegyzéseket tartalmazott a „szovjetizáció”, a „szovjetizirovaty” és a „szovjetizirovatcija” címszavak alatt. A kifejezéseket újnak és a politikai nyelv részének minősítette, magyarázatképpen hozzátéve: nemcsak valami, hanem valaki is szovjetizálódhat. A szótár két jelentést adott meg: „...valahol szovjet uralmat... megszervezni”, valamint „szovjet ideológiának, világgépnek és a szovjet hatalom gyakorlati feladatai megértésének belenevelése valakibe”.³ Az *irodalmi* orosz szótárának 1963-ban újra kiadott változatában szintén szerepelnek ezek a kifejezések. Figyelemre méltó, hogy noha pontosan hivatkozik Usakov 1940-es definícióira, az 1963-as változat meghatározása rövidebb volt, és kimaradt belőle az ideológiára, a világgépre és a belenevelésre való hivatkozás. A „szovjetizáció” ezáltal a szovjetté válás és nevelés enyhébb jelentését hordozta.⁴ Egy 1984-ben megjelent, négykötetes általános értelmező szótárból már teljesen kimaradt a szovjetizáció. A jelentősebb szovjet enciklopédiák, legalábbis az orosz, illetve ukrán nyelvűek, nem tartalmazták sem a „szovjetizáció”, sem annak ukrán megfelelőjét, a „radjanicija” címszót.⁵ A második fajta szakirodalom, amely hosszú ideje a szovjetizáció 1939 után megmutató közép-európai hatásával foglalkozik, nem történeszeknek és kutatási módszereiknek köszönhetően jött létre, hanem költők, esszéisták és írók, valamint emlékiratírók és visszaemlékezés-gyűjtők munkássága alapján. Hozzájárulásuk sok esetben jelentős, sőt nagy hatású volt, mégis inkább a szovjetizáció (újra)magyarázását jelenti személyes tapasztalatok és a nagyközönség számára hozzáférhető iratok dokumentálása és lényegre törő felhasználása segítségével; sok esetben ide sorolhatjuk az írói képzelet kiemelkedő alkotásait is.⁶

Az „imperializmus” vagy a „birodalom” kifejezés természetesen szintén nem hiányzott a történetírásból. Az 1939 utáni közép-európai szovjet terjeszkedés konkrét esetében azonban ezen fogalmakat szinte kizárólag arra használták, hogy minősítsék és jogosan *megbélyegezzék*, hogy a szovjet vezetés erővel és megtévesztéssel külső hatalmat és bábkormányokat erőltetett rá egy olyan területre, amelynek népei zömében ellenezték ezt a leigázást. E *megbélyegzés* során ironikus módon használták fel azt a körülményt, hogy a bolsevikok, így például Sztálin, továbbra is fennen hirdették a „világforradalmat” mint végső és valódi célt, szinte a nyugati „imperializmus” megsemmisítésének szinonimájaként. A szovjet terjeszkedés összefüggésében a hiteles szocialista imperializmus kérdése – amely valójában ugyanannyira szocialista, amennyire imperialista, és ezáltal sajtáságos – fel sem merült,

³ *Tolkovij szlovar russzkovo jazika*. 4. k. Főszerk.: B. M. VOLIN–D. N. USAKOV. Moszkva, 1940. 342.

⁴ *Szlovar szovremennovo russzkovo lityerturnovo jazika*. 14. k. Szerk.: L. I. BALAKHONOVA–L. A. VOINOVA. Moszkva, 1963. 78.

⁵ *Szlovar russzkovo jazika v csetirjoh tomah*. 4. k. Második kiadás. Főszerk.: A. P. JEVGENYEVA. Moszkva, 1984. 175.

⁶ Az effajta szakirodalom korai példáját lásd Czesław MIŁOSZ: *The Captive Mind*. Penguin, London, 1987; *Zakhidna Ukraina pid bolshevykamy. IX. 1939–VI. 1941*. Szerk.: Mylena RUDNYTSKA. New York, 1958.

pedig a bizonyítékoknak fel kellett volna vetniük a történeti kutatás és fogalomalkotás területén.⁷

Ennélfogva a nyugati tudományos kutatásban egyfajta szakadék tátong a szovjet történelem két döntő része között, amelyeknek pedig szorosan össze kellene kapcsolódnuk. Miközben a sztálinizmus kulturális, pszichológiai és diszkurzív nézőpontjaira irányuló figyelem az utóbbi huszonöt évben egyértelműen növekedett, a közép-európai szovjetizáció tudománya pedig új lendületet és kutatási eredményeket kapott a Lengyelországtól Szovjetunióig terjedő kommunista rendszerek összeomlása után, a szovjetizáció történelme zömében érintetlen maradt a kulturális és a nyelvészeti változásoktól. Ez legalább három ok miatt is komoly hiátust jelent. Először: még a Szovjetuniót érintő korai kutatások végzői is tisztában voltak azzal, hogy az általános bolsevik tervben a kultúra nem csupán mellékszálként szerepelt, hanem központi jelentőségű volt, egyfajta „szentháromságot” alkotva a szovjet stílusú ipari és mezőgazdasági modernizációval.

Másodsor: 1939-ben kezdődött el a Szovjetunió terjeszkedése Közép-Európa felé, amikor is a sztálinizmus elérte első csúcspontját. 1936-ban kihirdették, hogy lerakták a szocializmus alapjait, és ezt kifejtették az új sztálini alkotmányban; gyakorlatban az 1936-tól 1938-ig tartó terror időszaka szolgáltatott végső bizonyítékot arra, hogy ezek az alapok a sztálinizmusban gyökereztek. Ezáltal a hódítás nem csupán a szovjet szocialista életmódot vitte nyugatabbra, hanem a kifejlett, magát szilárdnak tartó sztálinista államrendszert is. A sztálinista rezsim szilárdsága szempontjából a nem szovjet külföld fontos, már-már nélkülözhetetlen szerepet játszott. Stephen Kotkin ennek a kérdésnek a vizsgálatakor felhívta a figyelmet arra: a fenyegető külvilágról szóló sztálinista közbeszéd nagymértékben beszívárgott a rendszer állampolgárainak hétköznapijaiba is egy olyan korban, amikor a rendszer az országot egyre inkább „önmagát bezárt világgá” változtatta.⁸

Harmadsor: a „sztálinisták” 1939 őszén léptek ki a nagyvilágba – ezúttal teljes erővel. A leigázottak egyike, a lengyelországi Lvovi egyetem zsidó matematikusa, Hugo Steinhaus korabeli megfigyelőként szintén felismerte a körülmények különös alakulását. „Lwówban a Szovjetunió számos fiatal polgára először találkozhatott a Nyugattal, mi pedig Ázsiával” – írta. Rámutatott arra is, hogy a szovjet államrendszer a találkozást megelőzően magába zárult,

⁷ A kapcsolatot a szovjet szocializmus, gyarmatosítás, birodalom és imperializmus között természetesen számos alkalommal tárgyalták, különösképpen a Szovjetunió 1939 előtti közép-ázsiai politikájára vonatkoztatva. Ebben az összefüggésben a Szovjetunió gyarmati vagy birodalmi szempontból történő értelmezésének régebbi hagyományát – amelyet például Walter KOLARZ *Communism and Colonialism* (London, 1964) című munkája képvisel – nemrégiben bírálták, átdolgozták, és újra felelevenítették olyan művekben, mint például Jörg BABEROWSKI: *Der Feind ist überall. Stalinismus im Kaukasus*. DVA, München, 2003; Francine HIRSCH: *Empire of Nation. Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*. Cornell University Press, Ithaca, NY, 2005; Yuri SLEZKINE: *Imperialism as the Highest Stage of Socialism. The Russian Review*, 2000. április, 227–234.; Terry MARTIN: *The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*. Cornell University Press, Ithaca, NY, 2001.

⁸ Stephen KOTKIN: *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization*. Berkeley, 1995. 206., 357.

mivel csak így tudta „fenntartani a hazugságait”.⁹ Emellett, röviddel az 1939-es terjeszkedés előtt, a nemzetről, illetve az arról alkotott szovjet elképzelés, miként kellene a „szocialista nemzeteknek” együtt élniük elsősorban orosz irányítás alatt, szintén változott, és egyre inkább megközelítette azt, amit Terry Martin „sztálinista elsőségnek” nevezett. David Brandenberger munkásságából tudjuk, hogy az elmozdulás – a szovjet lét „internacionalistább” elgondolása felől egy oroszcentrikusabb felé – már Lengyelország megtámadása előtt megkezdődött.¹⁰ Másként fogalmazva: az orosz imperializmus hagyományait visszaemelték a szovjet közfelfogásba éppen egy olyan korban, amikor a Szovjetunió nagyfokú nyugati terjeszkedés küszöbén állt.

A szovjet terjeszkedés mint találkozás

A Kelet- és Közép-Európa felé irányuló szovjet expanziót számos szempontból is találkozásként értelmezhetjük. Amint Ewa Thompson kifejtette, az 1939-et követő közép- és kelet-európai szovjet terjeszkedést csak később lehetett az imperializmus egy formájának minősíteni, amelyre a posztkoloniális elmélet kategóriái és fogalmai vonatkoztathatók. Ennek oka a szovjet birodalom modernizációjában és narratív identitásának irányítási képességében keresendő, valamint abban a tényben, hogy a posztkoloniális elmélet a nyugat-európai gyarmati birodalmak hagyományaiban gyökerezik.¹¹ A szovjet történészek az 1939 és 1941 közötti időszak expanzióját – „az orosz történelem legsikeresebb gyarmati terjeszkedését” – Thompson szavaival élve általában nem „nemzeti-gyarmati” szempontból értelmezték.¹² A különbség Thompson bírálata és az általa kritizált történészek között nem a szovjet terjeszkedés elfogadásában vagy elutasításában rejlik, hanem abban, hogyan – vagy hogyan nem – definiálták azt. Ez a kérdés értelemszerűen vezet vissza bennünket a résztvevők és a kortársak első reakciójához. A hagyományos szempontok látszólag elfedik azt aényt, hogy 1939 ősz és 1941 nyara között a sztálini szocialista civilizáció, amely az orosz birodalomból alakult ki és erősödött meg, első alkalommal hódította meg az identitása miatt lényeges másik világ részeit – az úgymond romlott kapitalizmus polgári vagy régmúlt világának egy darabját. 1939 emellett a sztálini szocializmus kísérletének kezdetét is jelenti – amelyet a vezetés szerint sikere-

⁹ Hugo STEINHAUS: *Wspomnienia i Zapiski*. Szerk.: Alexandra ZGORZELSKA. London, 1992. 174.

¹⁰ David BRANDENBERGER: *National Bolshevism. Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931–1956*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 2002. 95–112. Brandenberger nyomós bizonyítékokat mutatott be ennek a fordulatnak a hazai fogadtatásáról. Noha véleménye szerint valójában széles körben kissé félreértették – mivel a bolsevik vezetés mindenekelőtt arra törekedett, hogy az orosz elbeszéléseket átalakítsák az etatizmus közbeszédének megfelelően, valamint számos orosz vagy oroszul beszélő befogadó egyszerűen nacionalistának tartott mindent, ami nacionalistának tűnt, hangzott vagy érződött –, ez a tény csak még inkább elősegítette a fordulat egészének elfogadását.

¹¹ Ewa M. THOMPSON: *Imperial Knowledge. Russian Literature and Colonialism*. Westport, Connecticut, 2000.

¹² Uo. 163–165.

sen felépítettek egy országban –, annak a kezdetét, hogy imperialista hódítással elterjessze kultúráját.

A jelen tanulmányban tárgyalt jelenség helyszíne, Lvov városa, a mai Ukrajna nyugati felén fekszik; ezt megelőzően Kelet-Lengyelország, Kelet-Galícia, a Habsburg Birodalom részét alkotta.

Úgy tűnik, hogy az egyetlen jelentős munka, amely figyelemre méltatta a hódítás–találkozás pszichológiai és kulturális szempontjait Kelet-Lengyelország/Nyugat-Ukrajna szovjet megszállása alatt, Jan Gross *Revolution from Abroad* című munkája. Gross, a Szovjetunió szétesése előtt a Nyugat számára hozzáférhető szakirodalomra és levéltári dokumentumokra támaszkodva kiemelte e találkozás számos fő jellemzőjét. Ezek közé tartoztak a következők: az általános kezdeti zűrzavar; a többé-kevésbé megrendezett fogadóünnepségek és a közvetlen erőszak jelentősége a kis, gyakran viszonylag elszigetelt falusi közösségekben. A hódítók tudatosan megkönnyítették, vagy szándékosan előidéztek a konfliktusokat az „osztálybosszú” de facto elrendelt időszakában, s az eseményeknek erőteljesen etnikai színeze is volt. Érdemes megemlíteni a megszállók zavarát is egy olyan környezetben, amely nem felelt meg előzetes elvárásaiknak. Amikor a megszállt területeken munkásokat kerestek, a helyiek gyakran büdösnek és tudatlannak írták le a „hódítókat”, akik állításuk szerint szegények voltak, nélkülöztek. A féktelen, vagy a szervezett fosztogatás – utóbbit jól jellemezte, hogy „komangyirovkával” „jó elvtársakat” küldtek az újonnan csatolt területekre – jelentős szerepet játszott abban, hogy nagy általános lehangoltság alakult ki.¹³

A találkozás számos más szempontját azonban kevésbé tárgyalták. Sem Gross, sem mások a későbbiekben nem feszegetnek olyan kérdéseket, mint például: A szovjet jelenség fejlődésének mely pontján kezdte meg közép-európai terjeszkedését? Tulajdonképpen milyen szerepet játszott a kultúra és a „kulturnosztj” fogalma ebben az imperialista tervben és a Nyugattal történő találkozásban? Az Ázsia és Európa között régóta fennálló ellentét hogyan jelentkezett a megszállók és a megszálltak viszonyában?

A szovjet találkozás: „kiindulópont” és tapasztalat

Bár a szovjetizáció „nagyobb része” csupán a szovjet–német háború vége felé, majd a hidegháború kezdetekor zajlott, Közép-Európában a szovjet ex-

¹³ Jan Tomasz GROSS: *Revolution from Abroad: the Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*. Princeton University Press, 1988. 21., 30–48. Lásd még uő: The Jewish Community in the Soviet-Annexed Territories on the Eve of the Holocaust. A Social Scientist's View. In: *The Holocaust in the Soviet Union. Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-Occupied Territories of the USSR, 1941–1945*. Szerk.: Lucjan DOBROSZYCKI–Jeffrey S. GURROCK. Armonk, 1993. 156. Czesław Miłosz a dél-amerikai óslakok birodalmak spanyol leigázásának analógiáját alkalmazta annak érzékelésére, hogy Közép-Európában mekkora értetlenséget és sokkot keltett a szovjet invázió és hódítás. Ez a rendkívül érzékletes hasonlat azonban inkább költői eszköz, mintsem a történeti kutatás módszerén alapuló elemzésre tett kísérlet. (Lásd Czesław MIŁOSZ: i. m. 227. skk.)

panzió és a szovjetizáció már e két konfliktus előtt megkezdődött. Emiatt ahhoz, hogy pontos képet alkothassunk a szovjet civilizációról, amely a szovjetizáció során nyugat felé haladt, meg kell határozunk, mi is számított *szovjetnek* 1939-ben. Hiszen nem csupán a megszálltak értelmezték a két nép kapcsolódását különböző „kultúrák” vagy „civilizációk” találkozásaként, hanem a szovjet hódítók is ugyanezekre a fogalmakra hagyatkoztak. Számukra a Nyugat egy rendkívül jelentős „másik világ” volt, amelyet részben a régi, orosz-imperialista hagyomány szerint, részben pedig egy sajátos szovjet összefüggésben ítélték meg. Amint azt például Martin Malia és Baris Groys kifejtette, a modern Oroszország kapcsolata a másik, a nyugati világgal életbevágóan fontos volt saját identitása szempontjából. De miközben Groys Ewa Thompsonhoz hasonlóan azt hangsúlyozta, hogy Oroszország identitását se nem kapcsolták hozzá a Nyugathoz, se nem helyezték egyértelműen azon kívül, Malia a minta és a mintához való viszony – marxizmus asszimilálása által lehetővé tett – különleges megfordítására összpontosított.

Groys szerint „a Csaadajev utáni orosz gondolkodás” – vagy az a gondolkodásmód, amely Oroszországnak a Nyugattal történő találkozását követően jött létre a napóleoni háborúk idején – megválaszolta a nemzeti identitás egyre sürgetőbb kérdését azáltal, hogy „Oroszországot olyan helyként látta, ahol a »másikról [másik világról]« szülői nyugati közbeszéd megvalósulhat vagy kialakulhat”.¹⁴ Groys érvelését leegyszerűsítve tehát az orosz intellektüelek a 19. század folyamán szembeállították a felvilágosodás univerzalizmusának hagyományát folytató Nyugatot azzal az Oroszországgal, amely az univerzalista eszme terén elért rosszabb teljesítményét az *ész* és az *életet* egyesítő kiváló képességével ellensúlyozhatja. Az orosz értelmiség úgy vélte, e kettő – az ész és az élet – az egyéni és a társadalmi lét olyan területeit jelentik, amelyeket a nyugati közbeszéd egyre inkább az univerzalista felfogás számára megközelíthetetlen távolságba helyez. Ezáltal Oroszország önképe – mint a Nyugat „másik” világa – ugyanolyan mértékben alapult a nyugati kategóriákon, mint Oroszország képe magáról a Nyugatról. Fontos megjegyeznünk, hogy ezen elképzelés szerint a „valódi Oroszország” – az éppen adott megjelenésével ellentétben – „vagy a prehistorikus múltban, vagy utópisztikus távlatban helyezkedik el, ám mindkettő a »másik«-ról kialakult nyugati elméletek mintájára jött létre...”¹⁵

Az orosz identitás ezen alapeleme kialakulásának történetét vizsgálva, és a nyugati világban az Oroszországról élő kép mellé helyezve, Martin Malia hasonló következtetésre jutott. Hangsúlyozta a minta hirtelen megfordulását, amelyet az orosz birodalomban a marxizmus nevében végbevitt bolsevik hatalomátvétel tett lehetővé. Oroszország – Malia állítása szerint – „megszűnt Európa mindig késésben lévő vonatának lenni; immár a kontinens

¹⁴ Boris GROYS: Russia and the West: The Quest for Russian National Identity. *Studies in Soviet Thought*, 43. 1992. 197.

¹⁵ Uo.

legfejlettebb eszméjének, a szocializmusnak megtestesítője lett – vagy legalábbis ezt állította magáról”.¹⁶ Malia úgy vélte, hogy a marxista szocializmus és az oroszországi sajátos „másik lét” valószínűbbé és erősebbé vált e két eszmekör elvi azonosságának köszönhetően.

A marxista szocializmus az általa kapitalizmusnak tartott eszme radikális tagadásán alapult. A gyakorlatban a magántulajdon és a piac elutasításával, valamint az e kettő által meghatározott társadalmi státus, egyéni jólét, végül a boldogság elvetésével kizárólag „nem kapitalizmusként” valósulhatott meg. Az effajta „nem kapitalizmusnak” – amelyet a kapitalizmus történelmi szükségletei felett aratott győzelemként értelmeztek – szüksége volt a képzeletbeli ellentétére, vagyis a kapitalizmusra, legalább olyan mértékben, mint amennyire az Oroszország-eszmének szüksége volt az elképzelt Nyugatra. Ugyanakkor a marxizmus elfogadása nem csupán a kapitalizmussal való szembefordulásra adott lehetőséget – a modernség egy vélelmezetten jobb változatával –, hanem annak legyőzésére is a világtörténelmi fejlődésben. Ennek a vonatkoztatási rendszernek az egyetemessége tehát nemcsak azt tette lehetővé Oroszországnak, hogy *jobb* legyen a Nyugatnál, hanem egy olyan hely elfoglalását is, amelynek eléréséről a Nyugat még csak álmodozott.

Marx megpróbált felülkerekedni azon, amit a 19. század közepén Németország elmaradottságának nevezett. Ez a tény pedig részben megmagyarázhatja, miként „helyezték át a gyakorlatba azt az elméletet, amelynek célja a nyugat–keleti kulturális lejtőn lévő német elmaradottság legyőzése – még hozzá az európai rendszer legutolsó és legalacsonyabb szintjén, Oroszországban”.¹⁷ Malia mindenesetre a szovjet rendszer megteremtése és megerősödése négy fázisának történetét az 1936 és 1938 közötti időszak tisztogatásaival zárja. A második világháború éveit főképpen a fasiszmus és a kommunizmus fogalmait összehasonlítva értelmezi, megvizsgálva a nemzetközi diplomáciát és szövetségkötéseket, valamint a Nyugat egyre változó véleményét a Szovjetunióról. Nem elemzi azonban azt, hogy a szovjetek 1939 őszét követő nyugati irányú terjeszkedése hogyan hatott a szovjet identitásra.¹⁸ Pedig ez az expanzió az első alkalom a szovjet történelemben, amikor – mint Malia az 1917-es forradalom egyik fő hatásaként felvázolta – a nyugat–kelet-lejtő a „gyakorlatban is megfordult”. A szovjetek saját birodalmukkal kapcsolatos reakciója még összetettebbé vált azáltal, hogy a szovjet gondolkodás és érzület továbbra is – a Jörg Baberowski által elnevezett – „ön-elkeletiesedés” régi hagyományához kötődött. Amint azt többek között David Joravsky is kifejtette, a bolsevikok a régóta létező orosz-imperialista küzdelmet folytatták, amely a modernizáló államot saját népével ál-

¹⁶ Martin MALIA: *Russia under Western Eyes. From the Bronze Horseman to the Lenin Mausoleum*. Cambridge, 1999. – Szovjet-Oroszország eszerint „a kapitalista Nyugatra” vetíthette az elmaradottságot, ugyanúgy, ahogy a Nyugat a kezdetekben kivetítette az elmaradottságot a Keletre.

¹⁷ Uo. 269.

¹⁸ Uo. 314–356.

lítja szembe: „...az első elmaradott ország – vagyis a magát elsőként elmaradottnak nevező ország – megkezdi a küzdelmet, hogy utolérje és felülmúlja a világ vezető hatalmait a modernizáció terén.”¹⁹ Sztálin 1931-ben kifejlesztett látomása, miszerint az elmaradott Oroszországot a fejlettebb támadói folyamatosan megverik és áldozattá teszik, többek között azért is híres, mert magában foglalja Sztálin kijelentését: az országnak az elkövetkezendő tíz évben le kell győznie az elmaradottságot, vagy őt győzik le.²⁰

Röviddel azelőtt, hogy megkezdte volna nyugati irányú terjeszkedését, a Szovjetunió újrafogalmazta a kulturális fejlődés igényét a *kulturnosztj* eszméjében. Amint arra Michael David-Fox rámutatott, a *kulturnosztj* története – habár általában a „nagy visszavonulás” vagy a „Big Deal” értelmezésével kötik össze, amelyek a hazai szovjet fejlesztések fontosságát hangsúlyozták – már a kezdetektől szorosan kötődött a Nyugat ellenében kialakított szovjet tervekhez és önképhez.²¹ A szovjetek rendkívül fontos és ellenállhatatlan szükségét érezték a nyugatellenességen alapuló önidentifikációnak – habár e Nyugat iránt egyszerre érezték csodálatot, félelmet, irigységet és megvetést –, s ez legalább annyira fontos volt, mint a kései hegelianizmus, és a hozzá fűzött kommentárok gazdasági változatának kodifikálása. Felesleges külön megemlítenünk, hogy a kötelező kánonra való támaszkodás és egy radikális módon tárgyiasított „másik világ” nem egymást kizáró fogalmak. A sztálini szovjet társadalom egyre inkább magán viselte annak jegyeit, amit leginkább Jan Assmann „normatív fordulat” fogalmával fejezhetünk ki: vagyis az önidentifikáció a másik ellenében nem csupán annak a másíknak a megtagadásán alapszik. Inkább az iránta érzett „undor” vált a szovjet kultúra „vezérelvévé”. Ugyanakkor, amint azt Michael David-Fox kifejtette, minél inkább elterjedt a *kulturnosztj*, annál nagyobb mértékben kezdték az élet magánjellegű vagy hagyományosabb területeit „összefüggésbe hozni a polgári individualizmussal – vagy az elmaradottsággal”.²² Az 1939 utáni terjeszkedés jelentette az a fordulópontot, amikor ez a dialektika egy új, imperialista szintézissé vált. A régi világban az új sztálinista civilizáció küldötteiként megjelenő bolsevikok megtették a következő logikus lépést: összekötötték a polgárságot és az elmaradottságot.²³

¹⁹ David JORAVSKY: The Stalinist Mentality and the Higher Learning. *Slavic Review*, 1983/4. 580.

²⁰ Roman SZPORLUK: *Komunizm i natsionalizm. Karl Marks proty Fridrikh Lista*. Kyiv, 1998. 426.

²¹ Vadim VOLKOV: The Concept of Kul'tur'nost. Notes on the Stalinist civilizing process. In: *Stalinism. New Directions*. Szerk.: Sheila FITZPATRICK. Routledge, London–New York, 2000. 215.; Michael DAVID-FOX: The Fellow-Travellers Revisited: The 'Cultured West' through Soviet Eyes. *Journal of Modern History*, 2003/2. 309. – Amint az David-Fox bemutatta, a *kulturnosztj* 1930-as években befutott karrierje arra hasonlított, amikor Sztálin átvette Trockij erőszakos iparosítási terveit. Michael DAVID-FOX: *Revolution of the Mind. Higher Learning among the Bolsheviks, 1918–1929*. Ithaca, 1997. 106.

²² Uo. 107. (Kiemelések tőlem – T. C. A.)

²³ Vélhetően az anyaország (*rogjina*) és a patriotizmus (mármint szovjet patriotizmus) eszméinek újra előtérbe kerülése a szovjet közbeszédben az 1930-as évek közepétől nem csupán a többszörösen üldözött nacionalizmusként vagy xenofóbiaként értelmezendő. Mindazonáltal mindkét tényező megtalálható volt benne. Még érdekebb kérdés a *Pravda* egy 1936. júliusi állítása: „A Szovjetunió nem Mexikó, vagy egyfajta Uruguay, hanem egy

Amikor a szovjet hatóságok panaszkodtak, hogy az újonnan „csatlakozott” nyugati területen élők fejében „fennmaradt a kapitalizmus”, és küzdöttek ellene, ugyanazt a kifejezést használták, amit a szovjet antropológusok is, amikor megfogalmazták a keleti törzsi társadalmak (valamint a szovjet társadalom egésze) fejlődésének fő akadályát: „perezsitki”.²⁴ Ugyanakkor komolyan kell vennünk, amit a *Pravda* a háború előtti időszakban folyamatosan hangoztatott: a *kulturnosztj* mögötti hajtóerő nem csupán időszakos kampány lesz, hanem hosszan tartó, szisztematikus önképzési törekvés.²⁵ Más szóval: amikor a Szovjetunió nyugat felé indult, a *kulturnosztj* szüntelen hatásai nem egy 1938/39-ben lecsengő irányzat eredményei voltak, hanem egy általános törekvésé, amely nem a semmiből, hanem éppen ebből a mozgalmából született.

Egyértelmű bizonyítékok utalnak arra is, hogy a két világháború közötti – és még gyakrabban, habár paradox módon, a világháború utáni – időszakban Lengyelország a szovjet közbeszédben a „Nyugat” részeként szerepelt. Miközben a lengyel az egyik első olyan „ellenséges nemzet” volt, amelyet etnikai szempontból választottak ki már a második világháború előtt, a szovjetunióbeli lengyeleket a leginkább „nyugati” – vagyis a legfejlettebb – nemzeti kisebbségnek tartották. Az 1930-as évek szovjet újságjai a lengyel irodalommal kapcsolatos híreket a Nyugat-Európáról szóló részben jelentették meg, és még a háború után is az NKDV Nyugat-Európai Részlege felügyelte a lengyel csatlós Biztonsági Szolgálatot – természetesen ez utóbbi (is) felelős volt azért, hogy Lengyelország végül a „keleti blokkba” kényszerült.

1939-et követően a szovjetek gyakran tagadták vagy szándékosan elhallgatták Lengyelország évszázados hatását a Nyugat-Ukrajnává alakult területre; ez főként a szovjet nyugat-ukrán szerzőkre igaz. Ezzel szemben például a Moszkvában tevékenykedő szovjet-orosz írók, akik kevesebbet kockáztattak a lengyel-ukrán konfliktusban, elismerték azt, habár általában elitélő hangnemben szóltak róla. Ugyancsak fontos megemlítenünk, hogy az effajta tudomásulvétel együtt járt a Nyugat vagy Nyugat-Európa befolyásának elismerésével – ez utóbbi mindenképpen külön civilizációs-kulturális kategóriát jelentett. Ennek következtében írta S. V. Bjezsonov, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának levelező tagja a Moszkvában 1947-ben kiadott *Nyugat-Ukrajna építészete* című művében: a „galíciai területek” a 14. és a 18. század között lengyel uralom alatt voltak. Történetük a kultúrák összeütközésének története egy történelmi törésvonal mentén, il-

nagy szocialista hatalom.” Mi a pozitív jelentése annak, hogy egy ország *nem* Uruguay? Vagy egy „nagy szocialista hatalom” önmagában nem „nagyhatalom” is? Ha pedig igen, akkor mi egy nagyhatalom meghatározó tulajdonsága – csupán az, ha őfelette *nem* uralkodnak, vagy ha ő uralkodik a többiek felett? Az anyaország és a hazafiasság eszméinek rehabilitálásáról, valamint Mexikó és Uruguay elutasításáról lásd Aleksey E. LEVIN: *Anatomy of a Public Campaign: 'Academician Luzin's Case' in Soviet Political History*. *Slavic Review*, 1990/1. 19.

²⁴ A keleti törzsek „túlélési” terminológiájáról lásd Yuri SLEZKINE: i. m. 231.

²⁵ Idézi Catriona KELLY–Vadim VOLKOV: *Dissected Desires: Kulturnost and Consumption*. In: *Constructing Russian Culture in the Age of Revolution, 1881–1940*. Szerk.: Catriona KELLY–David SHEPHERD. Oxford University Press, 1998. 297.

letve „két, egymással szöges ellentétben álló irányzat” együttélése. Ebben az egyik felet az „orosz” parasztok alkotják, valamint néhány, egyre inkább hátrányos helyzetbe kerülő város lakó, akik hűek az „ortodoxiához”, a „nemzeti függetlenséghez” és az „ószláv” életmódhoz; a másik fél pedig az arisztokráciából és a városi elitből áll, amelyek tagjai opportunista módon alkalmazkodnak az „európai”, a „nyugat-európai” hatásokhoz.²⁶ Általánosságban Bjezsonov kijelentette, hogy a galíciai „populáris lakásépítés” nem csupán a hagyományos ukrán építészet jegyeit mutatta, hanem „egy bizonyos nyugat-európai kultúráét is”.²⁷

1947-ben a Lvovi kerületi pártbizottság jelentést készített a fiatalok ideológiai képzéséről. Ebben név szerint megemlítették a Politechnikai Intézet Komszomol-bizottságának tagját, Lotocki tanulót, aki ukránként jól beszél a nyelvet, mégis folyton lengyelül akar írni és olvasni, még Puskin klasszikusát, az *Anyegin*t is. Figyelemre méltó, hogy a jelentés szerzője nem csupán Lvov lengyel múltjában kereste az okot az orosz kulturális dominancia provokatív tagadására. Ehelyett inkább úgy vélte, hogy ez a múlt még mindig tiltott kapcsot alkot a Nyugattal: „Talán Lotocki azt hiszi, hogy ezáltal lépést tarthat Nyugat-Európával, hiszen ugye Lengyelország szintén a Nyugat része.”²⁸

A sztálini vezetés a nyugati expanzió során hangsúlyozta a kanonizált, átlagos műveltséget adó kultúra fontosságát, ahogy ezt a meghódítottak kisebbik része annak rendje és módja szerint érzékelte is. Egy asszony, akit Wilnóból – a későbbi Vilniusból – deportáltak, úgy emlékezett a „bolsevikokra”: „furcsa benyomást tettek rám”. A viselkedésük ijesztő és igen elmentmondásos volt: „Szánalmas emberek, akiknek csak azon jár az eszük, hogy tele legyen a hasuk, mert mindig éhesek, és azon, hogyan árthatnának a náluk gyengébbeknek. *Másként gondolkoznak, és másként beszélnek, mert állandóan rettegnek a kormánytól és a börtöntől. Mindig hazudnak, és sosem mondanak igazat...*” Ebből a leírásból egyértelműen az érződik, hogy a bolsevikok egy másik világból valók. A kitelepített asszony véleménye szerint „sehol a világon sem léteznek a bolsevikokhoz hasonló barbárok”. Ennek

²⁶ S. V. BJEZSONOV: *Arkhitektura Zapadnoj Ukraini*. Moszkva, 1947. 49–51. – El kell ismernünk, hogy Bjezsonov munkája – a párhuzamokat leszámítva – rendkívül informatív, kifinomult és nyugodt stílusú volt. Nem állította például, hogy a régi Lvov elsősorban reneszánsz és barokk városá kizárólag a lengyel uralomnak köszönhető. A régi Lvov, számos más középkori városhoz hasonlóan, sorozatos tűzvészekben szinte teljesen megsemmisült. Bjezsonov leírta az újjáépítést – bensőséges részletekkel kiegészítve –, bibliográfiáját pedig számtalan politikailag nem elfogadható névvel töltötte meg. (52–69., 90.) Kiemelte, hogy a Lvovra annyira jellemző reneszánsz és barokk épületek közül több is olasz építészek keze munkáját dicséri. Megpróbálta kibékíteni a nyugati, a „helyi” és a „szláv” ízlést és örökséget, amely sok külföldi építész terveiben megtalálható – legalábbis szerinte. (69.) Az 1940-es év vége felé Viktor Sklovskij, szovjet író, volt mensevik emigráns, aki csodálatos módon megmenekült a sztálinizmus borzalmaiból, Lvovi látogatása során húzódozott politikai nézeteinek kifejtésétől. Nagyon lelkes volt azonban mialatt Alexander Wat körbevezette a városban, és „csodálatát fejezte ki, hogy Lengyelországban fennmaradtak eredeti barokk épületek”. Alekszander WAT: *Mój wiek. Pamiętnik mównicy. Gzészć pierwsza*. Warszawa, 1998. 302.

²⁷ S. V. BJEZSONOV: i. m. 84.

²⁸ Derzhavnyi Arkhiv Lvivskoi Oblasti (a továbbiakban: DALO) P 3,3,403: 12–23.

ellenére „úgy tesznek, mintha hozzánk hasonlók lennének, és mindig a kultúráról beszélnek”.²⁹ A hatóságok jelentést készítettek arról, hogy az új szovjet alattvalók milyen mértékben fogadták el a hódítók kulturális gondolkodásmódját, és kik fogadták azt el teljesen, mivel ez fontos mutatója volt annak, hol tartanak a szovjet hatalom és értékek elfogadásához vezető fejlődésben. 1945-ben a Lvovi kerületi bizottság e szellemben jelentette néhány helyi ember kijelentését: „Nos, mi... megértjük, hogy a Kommunista Párt a világ vezető [és] haladó pártja. A szovjet hatalom bevezetése előtt azonban azt sulykolták a fejünkbe, hogy a bolsevikok egy alsóbbrendű kultúra képviselői, céljuk pedig a világ leigázása és a szocializmus kiépítése mindenhol.” Miközben ezeket a falubelieket, ugyanezen jelentés szerint, lesújtotta az orosz könyvek rendkívüli hiánya – valójában csak egyetlenegy kötetük volt, Sztálin műve a nagy szülőhazáért folyó háborúról –, ugyanakkor már megtanulták azt megfogalmazni, hogy az őket éppen leigázó hatalom alapjában véve békés volt, és nem is kimondottan kulturálatlan. A szovjet hatóságok pedig már régóta áhítoztak ilyen gondolatokra, a szembeszökő kétértelműség ellenére.³⁰

A háború után a Lvovi egyetem első szovjet rektora, Ivan Beljakevics kérelemmel fordult a moszkvai hatóságokhoz. A kívánságában nem volt semmi rendkívüli, mégis pontosan kifejezte a korabeli általános szegénységet és Beljakevics opportunizmusát. Figyelemre méltó azonban a kérelemben megfogalmazott fontossági sorrend és a rektor fő érve, amellyel igényét indokolta. Miközben az utolsó, rövid bekezdésben „220 rend ruhát és cipőt [kért] ... munkaképtelen diákok és a nagy szülőhazáért folytatott háború katonái számára, valamint... a harcban elesett... katonák gyermekeinek”, az egyoldalas irat többi részében ruháért és cipőért folyamodott huszonhét, név szerint említett egyetemi kádernek – köztük, a lista elején, saját magának –, akik éppen akkor érkeztek meg keletről. A rektor emlékeztette a hatóságokat arra, hogy ezek a káderek már jó pár csapatkivonást átéltek, nagyon elszegényedtek, és ez meg is látszik rajtuk. Ráadásul „a Lvovi körülmények és a többi, egykori egyetemi dolgozó közül... [a keleti káderek] nagyon kirínak, és ez részben rendkívül előnytelen külsejüknek tulajdonítható”.³¹ Beljakevics tehát a háború után ruhákat igényelt, hogy a káderek eltakarhassák a többszöri csapatkivonások jeleit, amelyek miatt rosszabbul néztek ki, mint a német megszállást túlélő Lvovi lakosok. Ez a szovjet *kulturnosztj* hazai kezdeteit elevenítette fel, amikor, 1933-at követően, a katonai uniformisból az ízléses polgári ruhába történő átöltözés a *kulturnosztj* „első”, emellett a „legegyszerűbb és legkevésbé megerőltető mozzanata volt”.³² Ugyanakkor Beljakevics érvelése azt is sugallta, hogy a *kulturnosztj* egyet jelent a Nyugattal szembeni lemaradás bepótlásával – még ha ilyen gyenge formában is, a háború sújtotta Lvovban.

²⁹ Katherine R. JOLLUCK: *Exile and Identity. Polish Women in the Soviet Union during World War II*. University of Pittsburgh, 2002. 251. (Kiemelések tőlem – T. C. A.)

³⁰ DALO P 3,1,251: 119.

³¹ Uo. R 119,6,8: 30.

³² Catriona KELLY–Vadim VOLKOV: i. m. 296.

Noha nem odavalósi volt, a kerületi bizottság első titkára, Hruseckij, egy alapvetően kemény és a véletlekig pragmatikus ember, 1948 áprilisában felemelte a szavát Lvov lealacsonyítása ellen, amely a szovjetek 1944-es visszatérte és uralma alatt bekövetkezett. A kerületi pártbizottság hivatalában a konvenciók és a tulajdon megsértése ellen szónokolt: „...itt nem a házmesterekről van szó, hanem egy olyan rendszerről, amely felmenti a Lvov városának tulajdonához való primitív hozzáállást... rendszer híján, szeretet híján vagyunk... családi házakat látunk. Mi teszi a várost azzá, ami? Általánosságban a tisztaság, konkrétan az egyes házak.” Régen mindenféle „gyönyörű virágok, növények, sövények” pompáztak, és énekesmadarak tanyáztak a város parkjaiban. Most pedig minden romokban van, a madarak kimúltak, és senkit sem büntettek meg, sem a parasztokat – akik között még „élnek a hagyományok”, és akik felelősek a felbomlott közrendért –, sem a „magas rangú hivatalnokok” feleségeit – a családi házak lakóit –, akiknek igazán „nem kellene szegyenkezniük... ha napi két órát dolgoznának a kertben, eltakarítanak a szemetet és virágágyásokat készítenének”, mivel „erről szól a kultúra”. A büntetés hiányán legalább lehet segíteni: „Rendet kell teremteni, amilyen gyorsan csak lehet, mert ha nem, annak rossz vége lesz.”³³ Ezt a dühkitörést kizárólag a kerületi pártbizottság belső körének szánták. Hruseckij panaszai és jobbító szándékú javaslatai mégis sokatmondók, ha közelebbről megvizsgáljuk őket. Haragja ugyanis nem volt összhangban a kor *kulturnoszty* közbeszédével, amelyben az új hivatalnokok feleségei gáncs nélküli példaképnek számítottak.

1949 decemberében Kukarenko, az Ukrán Központi Bizottság titkára részt vett a lvovi Orvosképző Intézet értekezletén, amelyen egy amúgy példamutató diákot bíraltak egy leningrádi kirándulás után tartott beszámolója miatt. Noha a beszéde nagyon jó volt, befejezésül elmesélte a lvovi hallgatóságának, hogy leningrádi vendéglátói – állításuk szerint – még sosem láttak ilyen jó modorú fiatalembert azelőtt – „mintha Nyugatról jött volna”. Az anekdotaszerű történet említést sem érdemelne, csakhogy mégis megakadtak rajta. Az ukrán párt KB-titkára szerint a diák feddhetetlen ember, a beszéde tökéletesen helyénvaló, a kifogásolt mondata azonban a Nyugaton folytatott szovjet „kultúraterjesztés” feladatának kapcsán komoly önbizalomhiányt tárt fel. Hiszen „az a tény, hogy a leningrádiak elismeréssel beszéltek *róluk* [vagyis – nota bene – a kirándulás résztvevőinek száma máris fenyegetően megemelkedett!], magasabbra emelte *őket* a [saját] szemükben, és felsőbbrendűnek tartották *magukat*”.³⁴ Amint az gyakran előfordult, egyfajta fordított és ellentmondásos érzés tette ezt a helyzetet különösen bosszantóvá. Valójában 1949 vége felé, mint ezen a diákot részben elmarasztaló értekezleten is, teljesen elfogadottá vált annak a feltételezésnek a megfogalmazása, miszerint a nyugatiaknak még mindig rengeteg tanulnivalójuk van a keletiekől,

³³ DALO P 3,2,424: 20–29.

³⁴ Uo. P 112,1,21: 63f. (*Kiemelés tőlem – T. C. A.*)

de mégsem akarnak vagy tudnak ennek megfelelően cselekedni.³⁵ A Szovjet-unió második legjelentősebb városának – az októberi forradalom bölcsőjének – lakói a periférián folyó művelődési küldetést látszólag „hátra szúrták”. A nyugati világ lakói ügyeikkel egy igencsak keleti hatósághoz fordulhattak, s tapasztalataik megerősítették őket abban, hogy „tényleg ők a jobbak”. Nekik azonban mégis ennek a hatóságnak kellett engedelmesskedniük.³⁶

Találkozások

A meghódítottak számára „Európa” és „Ázsia” hagyományos kettőssége kulcsfogalomként szerepelt, amelynek segítségével megpróbálták feldolgozni új helyzetüket. A közbeszéd különbséget tett a „kulturált Európa” és a „barbár Ázsia” között, s e fogalmak már jóval a tárgyalt korszak előtt kialakultak, akár egyetértett velük valaki, akár nem. Mint Larry Wolff kifejtette, nagyobb történelmi távlatban Kelet és Nyugat mint a „barbár” és a „kulturált” jelent meg „Európában”, és a korábbi észak-dél-tengely helyére lépve a modern gondolkodás uralkodó, földrajzi alapú paradoxona lett. Ezt az európai felvilágosodás gondolkodói, írói – és ne felejtjük el: olvasói – mindannyian vallották.³⁷

Egy rövidebb, életrajzi perspektívában, amely kizárólag az átélt és a szovjet terjeszkedés kortársai által formált történelmet veszi figyelembe, szemlélve elmondhatjuk: az Európa–Ázsia-dichotómia elterjedt volt ugyan, de folyamatosan változott. Alekszander Wat lengyel író némi csalódást érzett a szovjet csapatokkal történő kelet-lengyelországi találkozás után, éppen azért, mert jóhiszemű baloldali értelmiségiként „Ázsia-Európát mindig is a szovjetellenes sajtó túlzásának tartotta”.³⁸ Wat a németek megszállta Varsóból

³⁵ Gluhenkij professzor így beszélt az említett gyűlésen: „Amikor Lvovba érkeztem, azt hittem, jól felkészült helyi diákokkal fogok találkozni. Ezt vártam az európai kultúrától.” Miután megnyugtatónan csalódott, úgy találta, hogy „a mi keleti kerületeink fiataljai magasan a helyiek felett állnak”. Véleménye szerint ugyanez mondható el a helyi hivatalnokokról is. A többi felszólaló részletesen elmondta, hogy a keleti káderek minden tőlük telhetőt megtettek, hogy képezzék nyugati kollégáikat, de a nyugati káderek konokul ragaszkodtak a valláshoz és más haladásellenes szokásokhoz, emellett nem egyenes jelleműek. Az egyik felszólaló szerint mindenki a helyi káderek kiemelése és képzése mellett volt, de a helyiek nem feleltek meg az elvárásoknak. „Átképzünk egy, a Marxizmus–Leninizmus Esti Egyetemet végzett embert, Pekhurko hivatalnokot, aki mégis templomba jár.” Egy másik felszólaló ezt úgy fogalmazta meg: az ember tünhet kívülről szovjetnek, de „hogyan belül mi van, azt sosem tudhatjuk”. Uo. P 112,1,21: 13, 46, 48, 51.

³⁶ A lvovi veteránkórház orvosának és feleségének esete 1947-ben hasonlót mutat. Kelman docentst bebörtönözték, a felesége azonban továbbra is elégedetlenkedett, amiért nem kap csokoládét, keresztet hordott a nyakában, és templomba járt. Az ő esetében az volt különösen kellemetlen, hogy keletről származott. Ám Lvovban „átnevelte magát”, ott maradt egy német megszállás alatt lévő területen, hogy elsajátítsa a kifejezetten lengyel eredetű galíciai jellegzetességeket. Uo. P 112,1,21:48.

³⁷ Lásd például Larry WOLFF: *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford University Press, 1994.

³⁸ Amint azt Terry Martin kifejtette, 1935 előtt a szovjet sajtót „számos esetben támadták »sovinizmusáért«, valamint az olyan »nemzeti kuriózumok« irányában mutatott érdeklődéséért (*Pravda*), amit ma orientálistikának

a szovjetek uralma alatt álló Lvov felé menekült. Megállt Łuckban (Luts'k), egy szovjet zónában lévő lengyel városban, és megnézett egy szovjet filmet. De kijött a vetítésről, mert nem bírta a körülötte ülő szovjet katonák – lábának, dohányának és testének – bűzét. Az utcára kiérve feltűnt neki a sok „mongol vonású” arc, furcsa sisakjaik, és kinézetük más jellegzetességei, így Wat arra a következtetésre jutott, hogy „ekkor hirtelen teljesen Ázsiával találtam szemben magamat”.³⁹

Wat számára az a próbálkozás, hogy megnézzon egy sztálinista történelmi filmet a szovjet hatalom nagy-oroszországi gyökereiről, méghozzá a szovjet harcosokkal együtt, nem várt térbeli zavartságba torkollott; s ez a tapasztalata fordulatot eredményezett intellektuális fejlődésében.⁴⁰ Szó szerint visszahőkölt attól az erősödő megvetéstől, amelyet a személyesen megtapasztalt – és immár nem a szovjetellenes zsargon által mutatott – igazság iránt érzett. Ugyanakkor nem ez volt az utolsó tévedése, és nem is az utolsó kijózanodása. Łucki megvilágosodását követően Wat – egyre jobban elbizonytalanodva – újságíróként tevékenykedett Lvovban, míg 1940 év elején le nem tartóztatták.⁴¹ Addig a pillanatig tovább folytatta a kommuniz-

neveznék.” (Terry MARTIN: i. m. 436.) Wat keleti szokások iránt érzett megvetése tehát a jelenség szélesebb körű kritikai tudomásul vételét jelezte – ami figyelemre méltó, hiszen azt bizonyítja, hogy a tanult emberek vagy az értelmiség körében az 1939-es találkozás nem csupán az Ázsia–Európa-kettősség általánosan elterjedt vonatkozási rendszerében történt, hanem legalábbis alkalmanként ennek a kettősségnek a kifejezett, sajátos, valamint politikai és/vagy morális bírálatának tükrében is.

³⁹ Alekszander WAT: i. m. 260. – A szagok tűnékeny természetét, valamint azok megfogalmazását tekintve Wat benyomásainak elrendezése a közvetlen kontaktus jelentőségét hangsúlyozta. Ola Watowa szerint ő és Alekszander igen nagystílusú szovjet filmbemutatókra jártak – ahol kaviárt és pezsgőt szolgáltak fel – a háború előtti varsói szovjet képviselőknél. „A filmeknél kívül semmi érdemleges nem történt, még beszélgetés sem volt.” (Ola WATOWA: *Wszystki ci bahważni ejście. Rozmowy z jackiem trznadlem*. Warszawa, 1990. 18.) Csak a terület meghódítása hozta a férjét közelebb a szovjet valósághoz, hogy megszagolhassa, és csak ezáltal érezte ki „Ázsia” lábának és dohányfüstjének szagát a kaviár és a pezsgő illata mögül.

⁴⁰ Wat azt hitte, hogy Eisenstein *Retteggett Iván I.* (Ivan Groznij I.) című filmét nézi 1939-ben Łuckban. Azt a filmet azonban csak 1944-ben forgatta le a Moszfilm. (Artur KUJAS: *Polityka kulturalna władz sowieckich wobec ziem wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939–1941*. In: *Sowietyzacja kresów wschodnich II Rzeczypospolitej po 17 Września 1939*. Szerk.: Adam SUDOŁ. Bydgoszcz, 1998. 197., 46. lábjegyzet.) – Elképzelhető, hogy Eisenstein *Jégmezők lovagja* (Alekszandr Nyevszkij) című alkotását látta, amely 1938-ban készült el. Ezt a filmet azonban 1939-ben elzárták, hogy ne sértsék vele a német szövetségeseket, majd 1941-ben, miután aktuálisá vált, újra forgalomba hozták. Ha tehát Wat 1939-ben ezt a művet látta volna, az egy, a cenzorok figyelmét kikerülő kóbor másolat lehetett.

⁴¹ Wat, még mielőtt 1940 januárjában a szovjetek letartóztatták volna, propagandaanyagokat írt nekik. Ezek közül némelyik – saját visszaemlékezése szerint – „Ehrenburg stílusában készült, bizonyos távolságot tartva, mintegy madártávtól”, legalább „a tisztesség” kedvéért. Mondata kétszeresen is ironikusnak tűnik: bizonyos esetekben Wat írásait a mindentudó moszkvai szerkesztők dolgozták át – akik valószínűleg a maguk módján értelmezték Ehrenburgot –, kevésbé távolságtartóvá és tartózkodóvá téve. A leginkább ironikus tény – amivel Wat nem is volt tisztában – természetesen az volt, hogy Ehrenburg (legalábbis néhány szovjet olvasó számára) maga volt a nem tisztességtudó propagandista megtestesítője. Idézzük fel Márai Sándor magyar író esetét, amikor írói mivoltával próbált jó benyomást tenni egy szovjet katonára („torzonborz, szakállas, rosszkedvű orosz érkezett, kirgiz, vagy valami más, keleti fajta”, aki zsákmányt keresett Márai holmijai között), mivel úgy tudta, az írótat tisztelik az „orosok”. – Író, mint Ehrenburg – mondta neki Márai. A „keleti fajta” elment, de csak azután, hogy egyértelműen kifejezte megvetését a „propagandista” Ehrenburg iránt, minek következtében Márai „Tátot szájjal

mushoz, illetve az Ázsiához kapcsolódó élményeinek feldolgozását: „Az első kategória, amelyben taszít a kommunizmus, az a csúfság. Nem esztétikai, hanem inkább esztétikai-morális jellemzőként használok a szót, amellyel együtt jár a személyek, városok, dolgok hitványsága. Minden aljas. Ebben talán van egy kis ázsiai rész is, a gonosz, zsarnoki Ázsiából, amely mindig becstelen.”⁴² Mindamellettt Wat hozzáállása ehhez az „Ázsiához” ugyanolyan ambivalens maradt, mint amilyen érzésekkel a kommunizmus felé fordult. Miközben a kommunizmustól még mindig megváltást remélt, s a német–szovjet paktumot árulásnak érezte, Ázsia sem csupán becstelen, hanem autentikus helynek is számított. Wat szerint ő és a többi menekült értelmiségi a háború előtti Lengyelországra úgy tekintettek vissza, mint ami nem több mint „a puszta színpadiaság groteszk játéka, papírmásé díszletek előtt... egy valószerűtlen lét, nemcsak [valótlan] élet, hanem valótlan létezés is”. Ezzel ellentétben úgy tűnt neki, hogy a lvovi szovjet élet „az igazi élet... az igazi valóság... létezés”. Ilyenformán tehát „olyan benyomásunk volt, hogy ez Ázsia, a szörnyű, de igazi valóság”.⁴³

A németek megbízta lengyel területeken, a Főköormányzóságban dolgozó magas rangú hivatalnok, Ludwig Eichholz, háború utáni mentegetőzéseit egy szellemi-ideológiai pálforduláson keresztül fogalmazta meg. Miközben nyilvánvalóan arra törekedett, hogy Lengyelország tönkretételében játszott szerepét a lehető legártalmatlanabb színben tüntesse fel, mint a Főköormányzóság Hauptabteilung Wissenschaft und Unterrichtjének korábbi feje, megkészt sajnálatát fejezte ki amiatt, hogy „a Kelet népei nem kapták meg a

bámult [...] utána. Ez az ember, úgy tetszett, értett az irodalomhoz és hallott valamit az írás és a propagandista közötti különbségről.” (MÁRAI Sándor: *Memoir of Hungary*. Corvina Kiadó–CEU, Budapest, 2000. 49. [*Föld, Föld!... Emlékezősek*. Akadémiai Kiadó–Helikon Kiadó, Budapest, 1991. 32.])

Az, hogy Wat Ehrenburgot választotta, nem tükrözte az író szovjet hírnevét. Ehrenburg valójában az egyik legismertebb és leginkább – bár nem mindenki által – csodált szovjet író volt a két világháború közötti Lengyelországban. Az 1920-as években megjelentették összes műveit, 1927-es lengyelországi látogatására pedig a Varsó PEN Klub gyűlést hívott össze. Az erről az alkalomról készült úti beszámolóját tartalmazó cikkei, különösképpen a lengyelországi zsidók helyzetéről írt feljegyzései – amelyek 1928-ban önálló könyvben kerültek kiadásra – már akkor sem voltak közönyösek. Ehrenburg *ressentimentje* saját származása ellen (ekkorra már fájdalmas utat tudott maga mögött, amely a divatos, ám sajátos neokatolicizmussal való párizsi kacérkodástól vezetett a szovjet kommunizmus alatt befutott karrierig) egyértelműen felfedezhető abban a kegyetlen támadásban, amelyet a lengyel zsidók maradisága ellen – pontosabban az ellen, amit Ehrenburg maradiságként mutatott be – indított: „Egyetlen katolikus rendház... sem versenyezhet a héderekkel. Ugyanúgy mutogatni kellene őket a turistáknak, mint ahogy a középkori börtönöket vagy kínzókamrákat. Ha elvinnénk egy európaít egy hédérhez, az haragosan kiáltan: »Micsoda elmaradt nép!«” (EWA ZARZYCKA-BÉRAUD: *Burziwie życie IIIi Ehrenburga. Rosyjski los, żydowski szczęście* [ez az eredeti francia cím méltatlanul rossz fordítása: *La vie tumultueuse d'Ilya Ehrenbourg. Juif, Russe et Soviétique* /Paris, 1991/]. Warsaw, 2002. 122–126.)

Wat, aki 1940-ben még előtte állt annak a fordulatnak, amelynek során elfogadta a katolicizmus egy sokkal sajátosabb, ám tisztább, tehát nehezebb formáját, később az Ehrenburg-stílust is másként látta, és végül egyetértett Viktor Sklovszkij kijelentésével, amelyben Ehrenburgot egy olyan emberhez hasonlította, aki állandóan és opportunistá módon vacillál Saulus és Paulus között: egy „amorális moralista”, akinek a legjellemzőbb tulajdonsága a képmutatás. (Alekszander WAT: i. m. II. 365.)

⁴² Uo. 320.

⁴³ Uo. 327.

kívánt figyelmet... és ezen népek kulturális teljesítményéről és ezek jelentőségéről egyáltalán nem vettek tudomást”. A mulasztás oka, Eichholz visszaemlékezése szerint, nem mondható különösebben náci oknak: „a nyugat-kelet kulturális tengelyének jelmondata, amely a mai napig sem tűnt el teljesen”. Eichholz módszere igencsak átlátszónak tűnik. A „keleti kultúra” mellőzése a közelébe sem ér a teljesen valós és igen pusztító hatású *figyelmeknek*, amellyel a német megszállók a valóságban az „Ostvölker” kultúrát kezelték, különösképpen Lengyelországot.⁴⁴

Mind Wat, mind Eichholz leírása az Európa–Ázsia-kettősségről – minden különbözőségük ellenére – jellemzően tanúskodik arról a tényről, hogy ez a kettősség, noha erős és kiáltó, nem volt egysíkú. Már látnunk példát a szovjetek primitív viselkedésére, s az ezzel kapcsolatos tapasztalatok igen gyakoriak voltak. Grzegorz Hryciuk szerint a katonák, valamint a keletről érkező tisztek szegényes külseje szembeszökő volt, számos tiszt „szó szerint... rongyokban” járt. Beljakevics aggodalma tehát nem volt alaptalan. Több lvovi lakos is felfigyelt arra, hogy a megszállók nem nagyon ismerték a vécét. Megjegyezték a szovjetek általános bárdolatlanságát, azt, hogy mindig a fejükön hagyták a kalapjukat, bent és kint is, illetve állandóan csak azt hajtogatták: „ha” és „davaj”, ráadásul folyamatosan káromkodtak. A helyiek felfedezték a „paraszti fortélyokat” is az újonnan betelepülőknél, ezenkívül hogy rosszul bánnak a feleségükkel, miközben a gyerekeik olyan vadak, „mint a majmok”.⁴⁵ 1940-ben, az első lvovi kerületi pártbizottsági ülésen az egyik felszólaló megerősíteni látszott az általános véleményt, amikor arról panaszkodott, hogy néhány keleti káder gyermeke „a rossz nevelésre és udvariatlanságra példa”, pedig a képviselői szereppel együtt járó elvárásoknak kellene megfelelniük.⁴⁶

A békülékenyebb gesztusok szintén – ha nem is nyíltan – ellenséges választ kaphattak. Amikor a nagylelkű szovjet katonák biztosították Hugo Steinhaus matematikust arról, hogy a matematika is „osztálytudomány”, ezt Steinhaus nem a jóakarát megnyilvánulásaként érzékelte, hanem annak bizonyítékaként, hogy „hazugokkal és féleszűekkel volt dolgom”.⁴⁷ Mindazonáltal

⁴⁴ Bundesarchiv Lastenausgleichsarchiv Ost-Dok. 8/832: 36. – A lengyelországi német megszállási politikáról és az átfogó kulturális megsemmisítés bevallott, illetve részben kivitelezett céljáról lásd például Christoph KLEBMANN: *Die Selbstbehauptung einer Nation. Nationalsozialistische Kulturpolitik und polnische Widerstandsbewegung im Generalgouvernement 1939–1945*. Düsseldorf, 1971; Jan Tomasz GROSS: *Polish Society under German Occupation. The Generalgouvernement, 1939–1944*. Princeton University Press, 1979. 73–78. – Gross, Kleßmannhoz hasonlóan, a német politika öntudatos, elvi, habár kaotikus radikalizmusát emeli ki, amely a lengyel elitet – főként a szellemi és kulturális elitet – következetesen ártalmas módon kezelte. (Uo. 75.) Kleßmann Lengyelország elfoglalását még tágabban értelmezte, úgy mint „nemzetiszocialista szlávpolitika esetét”. (I. m. 11.) Nemrégiben Lengyelország szerepét paradigmaticus „laboratóriumnaként” és a német „Lebensraum”-imperializmus kiindulópontjaként újra hangsúlyozta Alexander Rossino. Kiemelte azt is, milyen mértékben terjedt el a náci ideológia a katonaság körében. (Alexander B. ROSSINO: *Hitler Strikes Poland*. Lawrence, Kansas, 2003. 204–215.)

⁴⁵ Grzegorz HRYCIUK: *Polacy we Lwowie 1939–1944. Życie codzienne*. Warsaw, 2000. 149.

⁴⁶ DALO P 3,1,4: 184.

⁴⁷ Hugo STEINHAUS: i. m. 171.

tal észrevette legalább néhány szovjet katona megfelelő viselkedését, meg azt is, hogy a haladás képviselőiként kisebbségi érzés gyötri őket. Engedékenyebb hangulatában Steinhaus ezt írta róluk: „Nem vehetjük őket felnőttszámba.”⁴⁸ Lvov ukrán és zsidó lakosai hasonló kijelentések végtelen számú változatát tették. A bolsevikok „szürke népségnek” tűntek „a divatot hírből sem ismerő” sötét ruháik miatt. Másként viselkedtek és másként beszéltek. Vezetőik képtelenek voltak megérteni a bonyolult húsvágó gépek működését, ezért inkább megsemmisítették azokat.⁴⁹

A megszálltak megvetése a szovjet megszállók tudatlansága, szegénysége és primitív viselkedése miatt magától értetődő volt. A gyakran rendkívül rossz bánásmódban részesült gyengék fegyvere volt ez, amelyet ráadásul az a szüntelen szovjet vágy hozott létre, hogy éppen az ellenkező színben tűnjenek fel: vagyis politikailag fejlettnek, kulturálisan felsőbbrendűnek és gazdagnak látszódnak. Elkerülhetetlen volt, hogy ez a megvetés általánossá váljon, és immár ne csak a szovjet hatóságokra vonatkozzon, hanem az egyszerű megszállókra és az egész szovjet népre is. Ennélfogva a deportált lengyel nők – akiket nem a tetteik vagy a személyük miatt telepitettek ki, hanem gyanús férjük vagy más családtagjaik miatt – rendkívüli módon megalázónak és dühítőnek tartották, hogy őrzőik számos alkalommal tömeges fürdésre kényszerítették őket – meztelenül és az ő jelenlétükben. Amint azt Katherine Jolluck kifejtette egy, a deportált és száműzött nőkről szóló összehasonlító tanulmányában, a nők ezt a fajta gyalázatot nem csupán az örök kegyetlenségének tulajdonították, hanem a „szovjet (oroszl) társadalom primitív természetének” bizonyítékát látták benne.⁵⁰

A szovjet megszállás és a kitelepítések lehetővé tették fontos, személyes találkozásokat is. Habár a háború előtti lengyel közbeszédben az oroszokat, illetve a Szovjetuniót primitív és kegyetlen, „idegen és veszélyes” elemként jelenítették meg, Jolluck kifejtette, hogy ez a hozzáállás a szovjet megszállás alatt nem csupán háború előtti sztereotípiák alkalmazása volt, hanem „számtalan asszony személyes véleménye, amely egyezett azzal, ahogyan a tömegek alkotó egyes emberek az oroszokról vélekedtek”.⁵¹

Ennek ellenére a megszállók bizonytalanok voltak, sőt féltek új helyzetükben. A szovjet Levcsenko őrnagyra, aki a katolikus papi szeminárium helyszínét jött megvizsgálni 1939. november elején, rögtön felfigyeltek a vizsgálatban érintettek, mivel – tipikus orosz szokás szerint – az épületben is a fején tartotta a sisakját. Míg legtöbbször a szovjet lét eme külső megnyilvánulását a rossz modor jelének vélték, Stanisław Bizuń, az őrnagyot körbevezető papok egyike visszaemlékezett rá, hogy a tiszt az ajtónál mindig előreengedte az őt kísérő papokat, a kezét pedig a zsebében tartotta. Amikor

⁴⁸ Uo. 173–175.

⁴⁹ Larysa Ivanivna KRUSHELNYTSKA: *Spohady halychanky. Rubaly lis*. Lvov, 2001. 140., 146.

⁵⁰ Katherine R. JOLLUCK: i. m. 157–60.

⁵¹ Uo. 246.

elment, Bizuń akkor vette észre, hogy az őrnagy két órán keresztül egy pisztolyt szorongatott.⁵²

Azok, akik nem ismerték olyan jól a sztálini diktatúra viszonyait, igencsak megrökönyödhetnek azon az ellenállhatatlan vágyon, hogy az emberek – egy kis derű kedvéért – tréfát űzzenek a „felszabadítókból”, még ha ez veszélyes játék volt is.⁵³ Úgy tűnik, hogy Lvov lakosai a tréfák egész tárházával szórakoztatták egymást, amelyek mind a megszállók iránti megvetésüket és félelmüket tükrözték. A megszállók feltűnő sapkái állítólag azért voltak csúcsosak, mert a bolháknak is szükségük volt egy helyre, ahol megtarthatják politikai gyűléseiket; a hátuk mögött könyörtelenül kigúnyoltak őket az olyan kijelentésekért, hogy a Szovjetunióban „minden van”.⁵⁴ Leszek Dzięgiel elég tárgyilagosan idézte fel Lvov első, 1920-as szovjet megszállását ahhoz, hogy megjegyezhesse: már mint iskolás „infantilisnak” tartotta a hivatalos bolsevik propagandacikkeket a lengyel nyelvű városi napilapban, a *Czerwony Sztandarban* (Vörös Zászló). Nem csupán a cikkek tartalma miatt, hanem az állítólagos szerzők „különös neve” miatt is. Jan Gross, a lengyel menekültek visszaemlékezéseit vizsgáló kiterjedt kutatása szerint ez igencsak jellemző kijelentés volt: 1939 második felében a szovjet propagandabeszédek egyre inkább „unalmasak és nevetségesek”, és „a legtöbb hallgató először ennek megfelelően reagált rájuk”.⁵⁵ Dzięgiel azonban azt szintén elismerte, hogy az „új stílus, az új retorika és még az új szavak is elkezdtek beszivárogni a tudatomba”. Ugyanakkor a kötelező propagandagyűlések „elég szörnyűnek” tűntek, és számtalan vicc forrásai lettek a megjelenésre kényszerítettek között.⁵⁶

Összegzés

Tanulmányomban három témát igyekeztem felvetni, s ezeket egy adott hely, a nyugat-ukrajnai Lvov városának példájával illusztrálni. Először: az 1939 és a háborút követő évek közötti időszakban végbement közép- és kelet-euró-

⁵² Stanisław BIZUŃ: *Historia Krzyżem Znaczone. Wspomnienia z życia Kościoła katolickiego na Ziemi Lwowskiej 1939–1945*, oprac. Ks. Józef Wolczanński. Lublin, 1993. 63.

⁵³ A sztálinista uralom kialakításakor igen jól működött a „még elfogadható” alkalmazkodás is sokaknál, akik még gyarapodtak is a megszállás alatt.

⁵⁴ Alexander KLOTZ: *Zapiski konspiratora 1939–1945*. Szerk.: Grzegorz MAZUR. Kraków, 2001. 53.

⁵⁵ Jan Thomas GROSS: *Revolution*. I. m. 84.

⁵⁶ Dzięgiel, LESZEK: *Lwów nie każdemu zdrow*. Wrocław, 1991. 39. A nevek „furcsasága” talán arra a tényre utal, hogy a *Czerwony Sztandar* belső munkatársai – miután a szovjet katonai pszichológiai hadműveleti egység által kiadott propagandalap gyorsan a lvovi szovjet hatóságok hivatalos lapjává vált – sok esetben zsidó menekültek voltak, akik a németek megszállta területekről érkeztek. A *Czerwony Sztandar* nemzetiségi ügyekben ragaszkodott a politikailag korrekt szovjet nyelvezethez, azt az általános szovjet gyakorlatot követve, hogy a pontos, nem pejoratív lengyelt rossz orosz nemzetiségi nyelvhasználatnak vélte: így *jevrej*t írtak *zsid* helyett. A zsidó írók látványosága valószínűleg növelte a feszültséget a zsidó és a nem zsidó lengyelek között, mivel az utóbbiakat befolyásolta az írók nemzetisége – legalábbis Hryciuk így vélekedik óvatos tanulmányában. Grzegorz HRYCIUK: i. m. 103.

pai szovjetizációt egységesen kellene vizsgálnunk – fontos idő- és helybeli különbségekkel együtt, melyek jelen vannak a német–szovjet konfliktust megelőző és követő szovjetizáció között, a Szovjetunióhoz közvetlenül hozzátartozó területek és a csatlós országok között. Ezek a különbségek az átfogó szovjet terjeszkedés kontextusába helyezve nyerik el igazi értelmüket. Másodsor: ezt a szovjetizációt két történelmi összefüggésben kellene vizsgálni. Egyfelől a korábbi, a háború előtti Szovjetunióhoz zajló szovjetizáció folytatásaként és Nyugat felé fordulásaként értelmezendő. Másfelől a nyugaton végbement szovjetizációt annak a szovjet társadalmi háttérnek és mentalitásnak függvényében kellene vizsgálni, amely a terjeszkedés kezdetén volt jellemző – tehát az 1930-as évek közepétől-végétől. A tanulmányban felvetett témák közül a harmadik: amennyiben az 1939-et követő, Európát érintő szovjet terjeszkedést ebben az összefüggésben vizsgáljuk, a szovjet magatartást meggyőzően értelmezhetjük afféle „civilizáló küldetésként”, mint amilyeneket a nyugati gyarmatosító birodalmak folytattak – teljes hittel – tengeren túli gyarmataikon, vagy a Szovjetunió a keleti és közép-ázsiai területein. Ez megmagyarázza azt a nagy szovjet igényt, hogy az elmaradottságot az új nyugati alárendeltjeiknek tulajdonítsák. A feszültség ebben a szovjet tervben abból a tényből fakadt, hogy – a Nyugatra történő behatolás folyamán – a szovjetek egy olyan területtel találkoztak, amelyet elmaradottnak akartak látni, de ugyanakkor a modernség részeként is érzekelték – ami ugyan egy fejletlen, polgári kapitalista modernség volt, de mégis modernség. Ezen felül magukkal hozták mélyen gyökerező, habár hivatalosan nem létező kétségeiket saját kulturális helyzetükkel kapcsolatban, amelyek főként a Nyugattal történő összehasonlításban merültek fel. Ugyanakkor új alárendeltjeiknek rendkívül erős és széles körben elterjedt elképzeléseik voltak az elmaradottság Európa és Ázsia között húzódó kulturális tengelyéről; ennek következtében a szovjeteket leginkább az elmaradottságuk tükrében látták. Nem tárgyaltam azt az egyébként említésre méltó tényt, hogy a Németország és a Szovjetunió között folyó háború következtében ezek az alapvető ellentétek nem veszítették el jelentőségüket, és nem is oldódtak meg. A szovjet győzelmek ellenére a szovjet szocialista „kulturaterjesztés” sajátos nehézségei megmaradtak a Nyugaton.

Fordította: *Pálvölgyi Lídia*